

MARKAZIY DAVLAT ARXIVI HUIJATLARIDA XITOIY XALQLARIGA
OID MA'LUMOTLAR

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2023-21-547-551>

Shosaidov Anvar Soatovich

Stajor-tadqiqotchi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

anvar.shosaidov1988@gmail.com

Annotatsiya. Markaziy Osiyo hududida yashab kelayotgan Xitoy xalqlariga oid etnografik ma'lumotlar arxiv hujjatlari misolida yoritilgan. Shuningdek Xitoyda qadimdan yashab kelayotgan xalqlarning Markaziy Osiyo hududlariga kelib o'nashishi haqida ham ma'lumotlar mavjud.

Kalit so'zlar. Таранчи, Дунган, Хитой, Сибо, Манжур, Уйғ'ур

СВЕДЕНИЯ О КИТАЙСКИХ НАРОДАХ В ДОКУМЕНТАХ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА

Шосайдов Анвар Соатович

Стажер-исследователь

Ташкентский государственный университет востоковедения

anvar.shosaidov1988@gmail.com

Аннотация. Этнографические сведения о китайских народах, проживающих на территории Средней Азии, иллюстрируются на примере архивных документов. Имеются также сведения о народах, с древнейших времен живших в Китае, пришедших и расселившихся в Средней Азии.

Ключевые слова: Таранчи, Дунгане, Китайцы, Сибо, Маньчжуры, Уйгуры.

INFORMATION ABOUT CHINESE PEOPLES IN THE DOCUMENTS OF
THE CENTRAL STATE ARCHIVES

Shosaidov Anvar Soatovich

Intern -researcher

Tashkent State University of Oriental Studies

anvar.shosaidov1988@gmail.com

Annotation. Ethnographic information about the Chinese peoples living in the territory of Central Asia is illustrated by the example of archival documents. There is

also information about peoples who have been living in China since ancient times coming and settling in Central Asia.

Key words: Таранчи, Дунган, Хитой, Сибо, Манжур, Уйғур

1869 йил ёзида Тянь-Шань тоғлари ва унга яқин ҳудудларга барон А.В.Каульбарсъ саёҳат уюштиради. Унинг қўлида Каспий орти харитаси бўлади. Аммо ушбу ҳудудларда ўзгаришлар катта бўлган. Каульбарсъ Кулджинский округининг Норин уездида бўлиб шу ерда яшайдиган маҳаллий аҳоли билан танишади. [ЎзР МА И 591-фонд] Унинг маълумотларига кўра:

Миллатлар Номи	Оилалар Сони	Ўтовлар Сони	Эркаклар Сони	Аёллар Сони	Жами
Ўтрок миллатлар					
Таранчи	9569	-	22826	19428	42304
Дунган	1206	-	2237	2237	4564
Хитой	1867	-	3165	2449	5614
Сибо	2293	-	7873	7567	15840

Ўша пайтда Ляонин провинциясида 69,4 % , Синьцзян-Уйғур автоном районида 19,1 % , Хэйлуңцзян провинциясида 5,3 % , Цилинь 2 % сибо миллати яшаб келган. [http://ru.wikipedia.org/wiki /Народы_Китая] Сибо миллати ҳозирда Хитой Халқ Республикасида истиқомат қилиб келади. 16-асрнинг сўнгги чораги – 17- аср бошига келганда Сибо миллати Манжур халқига сиёсий жиҳатдан қарам бўлиб қолади ва 8 байроқ мўғул ва 8 байроқ манжур вилоятига кўшиб олинади. 100 йил ичида сибо миллати аҳолиси узоқ йиллар мобайнида истиқомат қилиб келган ҳудуддан бошқа ўлкаларга кўчириб юборилади. Жами 4 бор катта кўчиш амалга оширилади. Биринчи кўчиш Канси ҳукмдорлигининг 31- йилида (1692 йил) амалга оширилади. Натижада Карсин ҳудудидаги Сибо халқи манжур байроғи вилоятига кўчирилади. [佟克力 新疆人民出版社 “锡伯族历史与文化”1989年 34—36 总 347页]

ХХР ташкил топгандан сўнг бошқа халқлар сингари сибо миллати ҳам миллатлар бирлиги ва тинчлигига йўлида бирлашди. Сибо миллатининг сиёсий ва этник тенглиги расмий жиҳатдан мустақамланди. 1954 йил Синциангнинг аввалги Нингси уезди Сибо Чабучар автоном районида ўзгартирилди. [中华人民共和国成立后，锡伯族进入民族平等、团结互助的新时代，政治上享有了和各族平等的权利。1954年实现了民族区域自治，在新疆原宁西县成立了察布查尔锡伯自治县，进行了一系列社会改革，走上了社会主义道路。]

VII asr Tan suvolasi davrida xitoyliklar ғarb tomonda yaqin joylashgan uygʻurlar va oyxorlar bilan janq qiliqshgan. Uygʻurlar asl keb chiqishi turkiy qavmlardan bʻlib, qadimda Gao-Chan deb nomlangan hozirgi Qoshqarda yashagan. VIII asrda xitoyliklar Gao-Chan davlatini kulatib janqda ғolib bʻlishdi. Shunday bʻlsa ham bu xalq batamom yuqolmaydi. Tan imperatorlari ularni usbu hududlarda biron tinq kʻyishgan. Zaharovning maʼlumotlariga qaraganda uygʻurlarning maʼlum qismi Xitoyning Ganu va Shansi hududlariga kʻchirilgan. [UzR MA I 1-fond, 20-rʻyxat, 6785-yigʻma jild]

Farbiy dunganlar Amir Temur davridan musulmonchilikda bʻlishganligi haqida ham maʼlumot uchraydi. Xitoyliklar butun dungan millatini хой-хой deb nomlashgan. [Гейнс А.К 1869: 66]

Xitoycha bilib, dungan millatida bʻlgan barqa erkaq va aʼllari jami soni 30 000 000 kishini tashkil etgan (Turkiston qadagi musulmonlardan tashqari). Ularning kʻp qismi Ganu, Shansi, Sichuan, Yunnan va Тянь-Шань etqalarida yashab keliqshgan. Dungan millati erkaq va aʼllari musulmon bʻlsalar ham xitoycha kiyim kiyishib, shu til qad gapirishgan. Islom aqidalari qatq itoat qiliqshgan. Dunganlar sunniylar bʻlib Imom Shoʻfiy mazhabida, qolgan qismi esa Imom Xanafiy mazhabida bʻlganligi haqida maʼlumotlar mavjud. [Usha erda...C.69]

Uygʻurlar. Xitoy Xalq Respublikasidagi Shinjon-Uygʻur muxtor tumanining tub joy aholisi boʻlib, ularning nufuzi 11 mln kishidan iborat. Uygʻurlar, shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari, jumladan, Qozogʻistonda 243 ming, Qirgʻizistonda 50 ming, Oʻzbekistonda 20 ming, Turkmanistonda esa 1,2 ming kishi, istiqomat qiladi. Shuningdek, ular Hindiston, Afgʻoniston va Pokistonda ham yashaydi.

Jahon boʻyicha jami 12 mlndan to 15 mlngacha uygʻur millatiga mansub aholi yashaydi. Ular asosan, uygʻur tilida soʻzlashib, islom dinining sunniylik mazhabiga eʼtiqod qiladi. Tarixdan maʼlumki, uygʻurlar turkiy tilli aholi boʻlib, uzoq davom etgan etnogenetik jarayonlar natijasida Sharqiy Turkistonda alohida etnik jamoa boʻlib shakllangan. Taniqli tilshunos olim Mahmud Koshqʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarida “uygʻur” atamasining etimologiyasi, “Turkiy qavmlar tarixi” va “Shajarayi turk” asarlarida esa ular tarkibidagi urugʻ-qabilalar haqida maʼlumotlar keltirilgan. Xitoyshunos A. Xoʻjaev xitoy yozma manbalariga asoslangan holda qadimda uygʻurlar 9 ta qabiladan iborat boʻlib, keyinchalik ular soni 30 taga koʻpayganligini qayd etgan. Shuningdek, olim “uygʻur” etnonimining turli talqinlari haqida ham maʼlumotlar bayon qilgan. Yana bir xitoyshunos olim N. Bichurinning tadqiqotlarida esa “uygʻur” etnonimning transkripsiyasiga doir maʼlumotlar mavjud. “Uygʻurlarning qisqacha tarixi” asarida qayd qilinishicha, “uygʻur” soʻzi turkiy da “uymoq”, “xuyxe” esa xitoychada “birlashmoq” degan maʼnolami bildiradi. “Uygʻurlar tazkirasi” nomli asarda keltirilishicha, “... uygʻurlar buku, tungro va boyirgʻular bilan birlashib, turklarga qarshi isyon koʻtarib, mustaqillikka erishgan, oʻzlarini esa avvaliga “erkin”, soʻngra “uygʻur” deb atagan. Mazkur etnonim

genezisiga doir bildirilgan barcha fikrlar orasida “uyg‘ur” atamasining “birlashgan” yoki “tashkil topgan” degan ma‘nolari haqiqatga yaqin bo‘lib, ushbu termin turkiy qabilalar ittifoqiga nisbatan qo‘llanilgan.

Dunganlar. Mazkur xalq o‘zlarini loxuey, laoxueyxuey, xuey yoki chjunyuanjin (dvunyuanjin) deb atab, asosan, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, qisman O‘zbekiston hududida yashaydi. Ular dungan tili (Shimoliy Xitoyning shensi va gansu shevalari asosida shakllangan)da so‘zlashadi. Dunganlar Xitoydagi xuey xalqi bilan etnogenetik jihatdan yaqindir. Ular 1953-yildan boshlab rus grafikasiga asoslangan yozuviga, gansu shevasi asosdagi adabiy tiliga ega va islom dinining hanafiylik mazhabiga e‘tiqod qiladi. Dunganlarning kelib chiqishi fanda hali uzil-kesil hal etilmagan bo‘lib, bu borada tadqiqotchilar asosan, uchta guruhga bo‘linadi. Birinchi guruh, tadqiqotchilari ularni arablar va xitoyliklarning aralashuvidan kelib chiqqan deb hisoblasa, ikkinchi guruh olimlar esa ulami uyg‘urlarning xitoy madaniyatini qabul qilgan, ichki Xitoyda yashaydigan qismi deb hisoblaydi. Tadqiqotchilarning uchinchi guruhi esa ularni VII-XV asrlar oralig‘ida Shimoliy Xitoy ga kirib kelib, o‘mashib qolgan arab, fors va Markaziy Osiyoning islom diniga e‘tiqod qiluvchi turkiy qabilalarining avlodlari deb biladi. Dunganlar enogenezi bilan shug‘ullangan tadqiqotchilarning ko‘pchiligi, shu jumladan, xitoyliklar ham uchinchi guruh fikrini qo‘llab-quvvatlaydi. Taniqli xitoyshunos olim Ablat Xo‘jaevning dunganlar etnogenezi bo‘yicha fikrlari esa umuman boshqacha. Uning yozishicha, “Xitoyning asosan, dungan (xuey)lar yashaydigan provinsiyalarida qadimdan xitoy manbalarida “g‘arbiy rivemlar (g‘rbiy otliqar)” deb ataluvchi ilk turklar, ya‘ni bugungi turkiy xalqarning avlodlari yashagan tiek-rivemlar (ilk turklar) o‘z makonlarini tashlab, shimol va g‘rbga ketishga majbur bo‘ladi. O‘z ona yurtlarida qolgan tiek-rivem qavmlarining bir bo‘lagi shimolga ketgan xunlar bilan q o‘shni yashagan va o‘zlarini turkiy deb hisoblagan. Ular Xitoy aholisiga mansub xonlardan tubdan farq qilgan, lekin ming yillar jarayonida xitoy xalqari bilan (keyinchalik o‘zlarini xanszu deb ataganlar bilan) yaqin yashaganliklaridan ularning qiyofasi, tili va ba‘zi bir urf-odatlarini o‘zlashtirgan. Shunga qarasdan, ularning asosiy qismi ming yillar jarayonida xan (xitoy)lar bilan qo‘shila olmasligi oqibatida islom dinini qabul etib, dungan (xuey) va shu kabi mayda millatlar shakllanishida eng muhim omillardan biri bo‘lganligi ma‘lum”. Dunganlarning alohida etnik guruh bo‘lib shakllanish bosqichlari ko‘p asrlar mobaynida davom etib kelgan ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayon, asosan, Xitoyning shimoliy va shimoliy-g‘arbiy viloyatlarida ro‘y bergan. Dunganlarning qo‘shnilari hisoblangan xitoyliklar ularni “syao- szya”, ya‘ni “kichik oila” deb atagan. Xitoyda qadimdan yashab kelayotgan aholisi esa o‘zlarini “xan sulolasining avlodlari” deb hisoblaydi. “Dungan” nomi Sinszyan viloyatida XVIII asrda paydo bo‘lib, Xitoyning ichki viloyatlaridan ko‘chib kelib, o‘troqlashib qolgan harbiy xizmatchilar, savdogarlar, hunarmandlar va boshqa ijtimoiy tabaqalami ifodalagan (ba‘zan “dungan” etimologiyasini “tungan” - hammasi Gansudan, “dvunyuanjin” - “Xitoyda

yashovchilar” yoki turkiycha “turgan” - “turli o‘lkalardan kelib, turib, or‘nashib qolgan” deb talqin etiladi). Dunganlar Xitoyda “xueytszu” - “musulmon millati” deb atalib, 1949-yilda alohida millat maqomi berilgan. Ulaming asosiy qismi Xitoyning Gansu, Shensi va Ninsya-Xuey avtonom viloyatlarida yashaydi.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI \ СПИСОК
ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ \ LIST OF USED LITERATURE
(REFERENCES):**

1. ЎзР МА И 591-фонд, 1-рўйхат, 1-йиғма жилд, 1-варақ; Туркестанский альбом Т.8 Ч.1: этнографическая. Туземное население в русских владениях Средней Азии // Сос. А.Л. Кун. – Т.: Военно - Типогр. Отд. Туркест. Воен. Округа 1871 - 1872, 391
2. ЎзР МА И 1-фонд, 20-рўйхат, 6785-йиғма жилд
3. http://ru.wikipedia.org/wiki/Народы_Китая
4. Гейнс А.К // Мусулманский население или дунгани Западный Китай // Туркестанский сборник, 1869, Т.5 С.66
5. Doniyorov A. X., Bo‘riyev O. B., Ashirov A.A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi / Darslik. - Toshkent: “NIF MSH”, 2020. 324 bet.
6. Jumayev G. Bug‘ut-so‘g‘d bitigi. TDSHU. Toshkent. 2022. 55 b.
7. Хакбердиев К. К. НОВЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ШОС: СТАБИЛЬНОСТЬ И ПРОЦВЕТАНИЕ // «О ‘ЗБЕКИСТОН-ХИТОУ: ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ. – 2022. – С. 507.